

חקר התרבות החומרית של אסירים באשוויץ: מקורות, גישות והמקרה הישראלי

"תרבות חומרית" של אסירים באשוויץ – האם היה דבר כזה? אם כן, כיצד ניתן לחקור אותה ומה אפשר ללמוד ממנה על החיים והמוות בזמן השואה? במאמר זה מבקש נח בנינגה לענות על שאלות אלו ולהראות שמדובר בדרך מרכזית להבנת מחנות הריכוז וההשמדה. עד היום זכתה התרבות החומרית במחנות לתשומת לב מועטה בלבד, אף שתיאוריה היו חלק אינטגרלי מעדויות הניצולים ומספרי הזיכרונות שכתבו. חקר התרבות החומרית של האסירים באשוויץ מעלה דמות של חברה מלאת סתירות, המתקיימת על גבול הפְּלִיָה: בעוד אסירים רבים גוועו למוות בעבודת פרך וחוסר תזונה, מעטים אחרים הצליחו, גם אם רק באופן זמני, לשרוד ולעתים אף לשגשג. ההתחקות אחר התרבות החומרית של האסירים דרך נרטיבים של ניצולים מאפשרת ראייה מחודשת של אחד מאתרי הרצח המרכזיים ביותר בשואה.

הוא מצטרף לרשימה המכובדת של מְפָנִים היסטוריוגרפיים, ביניהם "המפנה הלשוני", "המפנה התרבותי" ו"המפנה המרחבי".

אמנם בכתיבת ההיסטוריה העדכנית לא נפקד מקומו של חקר התרבות החומרית, אך ניתן לתהות על תרומתו של זה למחקר ההיסטורי הכולל ולייצוגי העבר: מה מייחד את בחינת התרבות החומרית בהיסטוריה מ"אופנות" אחרות בחקר העבר ומ"מפנים" אחרים, הפוקדים את עבודת ההיסטוריונים חדשות לבקרים בארבעת העשורים האחרונים? אנסה לענות כאן על שאלה זו, באמצעות בחינה נקודתית של שדה היסטוריוגרפי אחד: שדה המחקר של ההיסטוריה של השואה ושל מחנות ההשמדה.

על אף ההיקלטות הרחבה של המונח "תרבות חומרית" במחקר ההיסטורי הכללי, הרי בחקר השואה בכלל – ובחקר מחנות הריכוז וההשמדה בפרט – נותרה "התרבות החומרית", יחד עם המפנה התרבותי כולו, מחוץ לגבולות השיח. חורגת מכלל זה היא אסתר פרבשטיין, שחקרה את גורלה של היהדות החרדית במחנות הריכוז וההשמדה ובחנה את השימוש בחפצים דתיים באשוויץ. אך מחקרה הוא יוצא הדופן המעיד על הכלל: חקר השואה היה ונותר מעוז של שמרנות דיסציפלינרית בתוך המקצוע ההיסטורי. אין זה המקום לדון בסיבות לשמרנות זו, לטיעונים בעדה ונגדה,

התרבות החומרית היא נדבך יסוד בחיי האדם, ובת-לוויה בדרכו ההיסטורית מימים ימימה. שורשי המחקר המדעי של התרבות החומרית מצויים בתחומים כמו ארכאולוגיה ואנתרופולוגיה, האמונים על בחינת חברות נטולות כתב או כאלה שהשאירו אחריהן רק מעט ממצאים כתובים. משום כך, חקר התרבות החומרית בתחום ההיסטוריה – דיסציפלינה שביסודה השימוש בארכיון ובמילה הכתובה – מאתגר את שדה הידע הזה. בשנות ה-90 של המאה העשרים, כאשר עלתה קרנה של החקירה הבינ־תחומית (אינטרדיסציפלינרית), היווה חקר התרבות החומרית מקום מפגש לחוקרים בעלי גישות שונות ומגוונות. ב-20 השנים שחלפו מאז ייסודו בשנת 1996 של **כתב העת לתרבות חומרית** (*Journal of Material Culture*), כתב העת המקצועי הראשון לנושא, הפך השימוש במונח "תרבות חומרית" לחלק מהשיח ההיסטורי.

ד"ר נח בנינגה הוא פוסט-דוקטורנט במרכז מינרבה על שם ריכרד קבר להיסטוריה גרמנית באוניברסיטה העברית בירושלים. עבודת הדוקטור שלו, שכותרתה **התרבות החומרית של אסירים באשוויץ**, עושה שימוש בעדויות ניצולים ובספרי זיכרונות כדי להתחקות אחרי חיי היומיום במה שאוטו דב קולקה מכנה "מטרופולין המוות".

וא"ל: noahbenninga@gmail.com

מיון רכוש מוחרם מחוץ לצרפי מחנה אושוויץ-בירקנאו, מתחם "קנדה", שנת 1944

או לקשר בינה לבין שאלות של זהות ופוליטיקה שעניין המאה העשרים ואחת ולא המאה העשרים. במקום זאת, אבקש להצביע כאן על האתגרים הניצבים בפני חוקרים שמעוניינים לחבר בין המרכיבים המנוגדים לכאורה של "תרבות חומרית" ו"אשוויץ", ועל המחוזות האלטרנטיביים שנפתחים כתוצאה מחיבור זה: חקר התרבות וחיי היומיום בתוך מחנות הריכוז וההשמדה, מבלי להסתמך על המקורות הראשוניים הסטנדרטיים בני התקופה ובמיוחד על מסמכים שמקורם במנהל הנאצי.

לפני שניתן לדון בתרבות החומרית של אושוויץ, יש לבאר את המקורות למחקר זה. שכן, כמו שעדשות צילום שונות מדגישות פנים אחרות של אותה מציאות, כך המקורות המשמשים לחקר התרבות החומרית מכתיבים במידה רבה את אופי המחקר המתקבל. במקרה של אושוויץ, השימוש במקורות מסוגים שונים מוביל להבדלים משמעותיים בראיית התרבות החומרית של המחנה. מעבר לכך, יש הבדלים אף במידת הנגישות של המקורות השונים לקבוצות שונות של חוקרים.

ככל שמתמעטים החוקרים המסוגלים לנוע בין כמה תחומי ידע וספרויות מחקריות – דבר המחייב לא רק רוחב אופקים אלא גם שליטה בשפות של מרכז אירופה ומזרחה – כך הבדלי הנגישות של המקורות מתבטאים יותר כ"התמחות לאומית" (למשל, חקר שורשי השואה ברומניה יהיה קל יותר, באופן יחסי, לחוקר רומני, וכן הלאה). ניתן לתאר את "הירושה החומרית" מהשואה כך: לאחר שנת 1945 הגיעו חלק גדול מניצולי השואה (כלומר "החומר האנושי") לישראל ולצפון אמריקה; גרמניה המערבית קיבלה לידיה את החומר הכתוב (ובכלל זה גם את מסמכיהם הרבים של משפטי נירנברג, שהם כמו "מפץ גדול" טקסטואלי בתחום השואה); ומדינות הכיבוש הגרמני באירופה נותרו עם מסמכיהן מהתקופה ועם אתרי הרצח. אמנם הדברים כמוברכים יותר מתיאור סכמטי זה, אולם יש קשר בין "הירושה הפיזית" של השואה למורשת המחקרית שהתפתחה במקומות שונים, ולזו שעשויה לצמוח בעשורים הבאים. כתחום חדש בכוח, אם עוד לא בפועל, נותר עדיין לראות אם ניתוח התרבות החומרית בשואה יהפוך למוקד מחקרי במזרח אירופה ובמרכזה – המקום שבו מצויות מרבית העדויות החומריות והתעודות הכתובות – ואם תרבות זו תיבחר לעומק גם במדינות היעד של הניצולים.

תרבות חומרית באשוויץ: חפצים ומסמכים

בהשפעת עבודתו של האנתרופולוג קליפורד גירץ (Geertz) מתייחסים חוקרי תרבות לחפץ כאל טקסט תרבותי, שבאמצעותו ניתן להבין את המערכות הסימבוליות של החברה שמייצרת או צורכת אותו. במחקר ההיסטורי, גישה ממוקדת באובייקט מבקשת לקרוא את החפץ כתעודה

חומרית המאתגרת את המסמך הכתוב או מתווספת אליו. חולשתה של גישה זו היא בהסתמכותה על נקודת מבט חיצונית – בסיס ידע או כיוון פרשני הזר לתרבות שייצרה את החפץ – ומנחה באופן גלוי או סמוי את הקריאה בחפץ. נקודת מבט חיצונית – כדוגמת הגישה האוריינטליסטית – מתחרה עקב כך עם הפרשנות של בני המקום או של התקופה שיצרו את החפץ, ומציגה גישה פטרנליסטית כלפי העבר השונה.

התמקדות באובייקט היא גם לחם חוקה של העבודה המוזיאונית, הנסמכת על חפצים מקוריים: איסוף החפצים ושימורם, שחזורם, פירושם והצגתם מעניקים את התוכן לעבודתם של אנשי המקצוע. אף כי קיימים חפצים מן השואה שנשמרו בבתי פרטיים, מדינת ישראל עשירה יותר באתרים ובחפצים מהתקופה הכלקוליתית (לפני כ-6,000 שנים) מאשר מהתקופה הנאצית. קרונות המשא המקוריים, למשל, נמצאים כאן רק כחלק מתצוגה וכתוצאה מתרומות. כפועל יוצא, תפישת המוזיאונים של השואה בארץ התפתחה מלכתחילה באפיק אחר, גשמי פחות, מופשט ומטאפורי יותר. שאלות השימור והפרשנות הניצבות על השולחן של מוזיאון אושוויץ-בירקנאו רחוקות מהשיח על מוזיאונים הקיים בישראל.

גישה שנייה לחקר התרבות החומרית של אושוויץ-בירקנאו מתמקדת בבדיקת התייעוד במסמכים כתובים בני התקופה – כלומר, בשיטת העבודה המסורתית של היסטוריונים והיסטוריוניות. ואולם, כשחוקרים את מחנות הריכוז וההשמדה, הגדרה של מקורות ראשוניים על-פי שיטת העבודה המסורתית מצמצמת בפועל את המקורות רק לצד אחד של הסיפור. היו באשוויץ-בירקנאו מכונות כתיבה, אך אלו ככלל היו בידיו הבלעדיות של צד אחד, גם כאשר הקלדנים בפועל היו אסירי המחנה. יומנים שכתבו חברי הזונדרקומנדו (Sonderkommando; יחידות אסירים שביצעו חלק גדול מהמלאכות הקשורות לטיפול בגופות הנרצחים ובחפציהם) הם עדות לניסיון להמשיך לכתוב גם במחנות ההשמדה, אבל בניגוד חריף לתושבי הגטאות, הרוב המוחלט של הקורבנות באשוויץ לא היו יכולים לעשות זאת.

עם זאת, התרבות החומרית של האסירים באשוויץ-בירקנאו מתגלית בחטף גם מתוך המקורות הנאציים ששרדו את שרפת המסמכים אשר התלוותה לפירוק המחנה, אך ככלל איננה גורם משמעותי בדיווחי ה-SS. כך, למשל, התגלתה פקודת מחנה האוסרת על סחר בין האסירים לסוהרים ועל ביצוע "עבודה שחורה" (Schwarzarbeit). מהאיסור ניתן רק להבין כי התופעות התקיימו, ולא הרבה יותר מזה. לעומת זאת, בזיכרונותיהם של ניצולי המחנה ובעדויותיהם ניתן למצוא שלל תיאורים ופרטים הקשורים למציאות החומרית של הקיום במחנה. בשונה ממקור כתוב בן התקופה, מקורות אלו מתעדים את מה שנעשה רק לאחר

"תעלת המלך", ציור על תקרתו של אחד מקסרקטיני האסירים במחנה אושוויץ-בירקנאו, המציג אסירים חופרים תעלה לניקוז מים

של חקר מחנות הריכוז וההשמדה, המשמעות של העדפת המקור הנאצי על פני הזיכרונות והסיפורים של ניצולי השואה היא יצירת תמונה היסטורית שונה לחלוטין של התרבות החומרית.

התרבות החומרית של האסירים לא הגיעה, על-פי-רוב, לדיווחים כתובים של ה-SS, שעסקו בשליטה ובניהול של מתחם המחנות במבט מלמעלה למטה (top-down). באושוויץ-בירקנאו – שהשתרע בשיאו על שלושה מחנות מרכזיים שכל אחד מהם כלל כמה מחנות, ובנוסף על 42 "מחנות לוויין" (Außenlager) – ניהול מצבת כוח העבודה, לרבות השמה של אסירים חדשים ורצח של אסירים שתויגו כ"חולים", כמו גם הטיפול באירועים חריגים (מגפות וניסיונות בריחה), תפסו את מרכז תשומת לבם של שלטונות המחנה, לפחות מבחינת מה שדווח למפקדה.

אף-על-פי-כן, במישור הלא-פורמלי, אנשי ה-SS באושוויץ לקחו חלק בתרבות החומרית של האסירים. במקום שבו נאספו המיטלטלים של יותר ממיליון נפש

האירועים עצמם ולעתים קרובות ממרחק פיזי וכרונולוגי רב, אך אין בשוני זה כדי לבטל אותם.

ההבדלים המהותיים בין חומרי המקורות השונים מחייבים גישות מתודולוגיות ופרשניות שונות. כאן באה לידי ביטוי הנטייה השמרנית של מחקר השואה, המעדיפה את המקור הכתוב הקלסי בן התקופה. ההסתמכות על מקורות ראשוניים של הנאצים ושל משתפי הפעולה היא טבעית כאשר מושא המחקר הוא הנאצים עצמם, ובכלל זה מדיניות רצח ההמונים, פעולות הצבא הגרמני וה-SS, מהלך הכיבוש וכיוצא באלה. ספרו המכונן של ראול הילברג (Hilberg) משנת 1961, **חורבן יהדות אירופה** (ראו ברשימה לקריאה נוספת), הוא מופת לשימוש בחומר מקורות זה. ואולם ככל שהדבר נוגע לסיפור החיים של אלו שנודונו למוות, הרי שהחומר שלא הושמד בנסיגה מהמחנות הוא דל ביותר. נותרו בידנינו, למשל, "הודעות על ענישה" (Strafmeldungen) ופקודות להפעלת מחנה הריכוז. דא עקא, שאלו לא תאמו בהכרח את אופי התנהלותו של המחנה בפועל. בקונטקסט

התקיימה תופעה של סחר בלתי-חוקי ברכוש בהיקף נרחב. כאשר סחר זה שירת את טובתם האישית של חברי ה-SS הוא לא הופיע בדיווחים. במקרה של אושוויץ השחיתות הייתה נרחבת, וכללה בין השאר סניטרים רפואיים, שומרים סדירים, אנשי מילואים של ה-SS (כמו הפרופסור לאנטומיה יוהן פאול קרמר [Kremer]), שביומנו מתועדים משלוחי דואר של חבילות מצרכים שאסף בזמן שירותו ברמפה [הרחבה שבה נערכה הסלקציה של האסירים המגיעים]), והגיעה עד בכירי המחנה, ובכלל זה מפקד המחנה רודולף הס (Höss). שחיתות לרוב איננה מדווחת אלא נחשפת, וכך גם באושוויץ, שבשנת 1944 הושמה תחת חקירה פנימית של שופט ה-SS קונרד מורגן (Morgen). עשרים שנה מאוחר יותר העיד מורגן במשפטי אושוויץ בפרנקפורט וסיפר עד כמה שונה הייתה שגרת העבודה של ה-SS באושוויץ מהדיווחים ומהנהלים המקובלים.

אין באמור לעיל לפסול מקורות כתובים נאציים, אלא להפנות את תשומת הלב לכך שמבחינת התרבות החומרית במחנה, מקורות אלו מתאפיינים יותר במה שנעדר מהם מאשר במה שכלול בהם. לעומת זאת, הזיכרונות והעדויות שנכתבו בצל האירועים שופכים אור רב על נושא זה. מבחינת חקר התרבות החומרית של האסירים, קריאה **בהזו אדם?** מאת פרימו לוי, שראה אור לראשונה בשנת 1947, מגלה הרבה יותר מאשר קריאה בקובץ הפקודות של משרד מפקד המחנה (Auschwitz Kommandatur).

תרבות חומרית ועדויות הניצולים

הזכרנו לעיל שתי גישות ביחס לחקר התרבות החומרית בהיסטוריה: האחת מתמקדת באובייקט עצמו, והשנייה במקור היסטורי כתוב. גישה שלישית מתחקה אחרי העולם החומרי דרך זיכרונם של מי שבאמת היו שם והתיאורים ה"כמו-ספרותיים" שהשאירו. אמנם בגישה זו צריך לפרש את התיאור ויש לה מחיר מבחינת ודאות הקביעות, אולם התמורה היא כפולה: היא מאפשרת לנו לחקור את התרבות החומרית של האסירים באושוויץ, נושא שעד היום טרם נדון באופן מסודר, וכפועל יוצא, היא מנגישה לחוקרים עולם מקורות רחב – ספרות השואה – ומוצאת לה מקום בשיח ההיסטורי. במילים אחרות, נקיטת פרספקטיבה חומרית בחקר השואה תרחיב את הידע שלנו על השואה ומהלכה, ואת האפשרויות שיש היום בידינו כדי להשתמש במידע העצום שנאסף מפי ניצולים בשבעת העשורים האחרונים.

ברור מאליו שחומרים אלו, המערבים מציאות וזיכרון עם הטיה נרטיבית לכיוונו של המספר, שונים ממקורות ראשוניים שנכתבו בתקופה עצמה. עם זאת, אי-אפשר להתכחש לכך שמדובר בעדויות מכלי ראשון ובהן תיאורים מדוקדקים של חיי היומיום באושוויץ-בירקנאו מנקודת מבט של מי שהיו שם. האתגר שעומד בפני היסטוריונים שעובדים

עם חומר זה טמון בהתמודדות עם אי-הוודאות הקשורה בתיווך הסובייקטיבי של הזיכרון; בטיפול זהיר במרכיב הנרטיבי של החומר, שבחלקו עושה שימוש באמצעים ספרותיים כדי לספר על חוויית ההישרדות; ובשילוב בין נקודות מבט סובייקטיביות מרובות, שהן בהכרח גם שונות. התמודדות עם אי-הוודאות היא ככל הנראה הפשוטה שבאתגרים אלה. גם בהנחה שחקר התרבות החומרית באושוויץ לא יוכל להשתחרר מתיווכו של הזיכרון, אין בכך בהכרח דבר שלילי. אם החומרים הסובייקטיביים לא יוכלו לשחזר את "המציאות עצמה", הם רלוונטיים כייצוג של חוויית המציאות בידי מי שחוו אותה על בשרם. מובן שעבודה עם חומר שהוא בחלקו ספרותי ובחלקו עובדתי מצריכה כלים חדשים. בהקשר זה הצעתי בחיבור אחר להשתמש במושג "האנקדוטה" של חוקר הספרות ג'ואל פיינמן (Fineman) כדי לנתח את עדויות השואה (ראו מאמרי ברשימה לקריאה נוספת). פיינמן התייחס לאנקדוטות כאל אלמנטים היסטוריים-פרפורמטיביים (performative), שנועדו להמחיש לקהל יעד מסוים חוויה סובייקטיבית אמיתית של אירועים שקרו בעבר. לטענתי, באמצעות קריאה "אנקדוטית" ניתן לזהות גרעיניים נרטיביים (narrative kernels) בתוך רצף הדיבור-סיפור של ניצולים. קריאה זו מבקשת להדגיש את תיאור האירועים הקונקרטיים שחו ניצולים כתוספת, ובשעת הצורך אף כתחליף, למסמך הכתוב. באמצעות מספר רב של אנקדוטות ניתן ליצור תמונה של חיי היומיום במחנה בפועל – תמונה השונה באופן מהותי ממרבית התיאורים בספרות המחקרית. קריאה זו פועלת להחזרת קולות הקורבנות לנרטיב ההיסטורי.

תרבות חומרית של אסירים באושוויץ: בין חקר החקר לחקר "העודף היחסי"

עד כאן עסקנו במקורות שבעזרתם ניתן לחקור את התרבות החומרית של האסירים באושוויץ-בירקנאו. אם מקבלים את עיקרי הדברים שלעיל, ומעדיפים דווקא את הגישה שמתמקדת בעדויות הניצולים וזיכרונותיהם, נותרת בעינה השאלה כיצד יש לעבוד עם חומר זה. ניתן להצביע על שלוש מגמות שמאפיינות את חקר התרבות החומרית באושוויץ (ובהרחבה במחנות הריכוז וההשמדה ובשואה בכלל): גבולות המחקר, ובמיוחד היחס למוות ולמה שאינו יכול להיכלל במחקר; תרבות חומרית מבוססת-חֶסֶר; ותרבות חומרית המבוססת על "עודף יחסי".

ראשית, מבחינת היחס למוות, חקר התרבות החומרית מוגבל לחיי היומיום של האסירים, או במילים אחרות המחקר אינו דן בקורבנות היהודים של "הפתרון הסופי" שהושמדו מיד עם הגעתם למחנה. במחנה אושוויץ-בירקנאו, שהיה כידוע גם מחנה ריכוז וגם מחנה השמדה, מספר האסירים היה גדול לאין שיעור ממספרם במחנות שכל תכליתם הייתה

השמדה, ובראשם סוביבור וטרבלינקה. קבוצת אסירים נוספת שנתרת מחוץ למחקר היא ה"מוזלמנים" (ביחיד Muselmann, מהמילה "מוסלמי"), שמצבם הידרדר כל-כך והם התנדנדו במרחב הלימינלי שבין חיים למוות.

האסירים שנתרו לא היו מקשה אחת אלא התחלקו לקבוצות משנה רבות. מנגנון השליטה של ה-SS עשה הכול כדי לצמצם בכוח אדם ולהתרחק מהזוהמה שבה חיו האסירים הרגילים, וזאת על-ידי הטלת אחריות ניהולית בפועל על האסירים עצמם. הטיפול השוטף נעשה באמצעות אסירים נושאי תפקידים. סולם הדרגות – חלקן רשמיות וחלקן בלתי-רשמיות – השתרע מ"זקן המחנה" (Lagerälteste), שעמד בראש תת-מחנה והיה אחראי מול ה-SS על כל המתרחש בו, ועד אחרון תת-הסדרנים (Unterstubendienst). בדרגות הנמוכות ביותר, כך לפי פרימו לוי ואחרים, התרבו התפקידים עוד יותר, משום שהונהגה בהם "קבלנות משנה": בעלי התפקידים מסרו את האחריות המעטה שלהם (למשל: אחריות לבדיקת סידור המיטות) לאסירים אחרים תמורת תשלום במזון. כך "הרוויחו" אלו פרנסה מזערית נוספת, ובעלי התפקידים התפנו לעסקים אחרים, רווחיים יותר. באופן זה אף נוצרו קשרי פטרונות שחיברו בין בודדים וקבוצות בתוך המחנה. לפי הערכתו של חוקר מחנות הריכוז פאלק פינגל (Pingel), שיעור בעלי התפקידים בקרב האסירים באושוויץ-בירקנאו נע בין עשרה ל-20 אחוזים. לפי עדויות רבות, ההבדלים החומריים בין האסירים שבראש סולם הדרגות לבין האסירים הפשוטים שעבדו בפרך היו משמעותיים מההבדלים שבין אדם אמיד לפועל קשה-יום בעולם החופשי. באושוויץ היו יותר דרגות לשני הכיוונים. ואכן, חקר התרבות החומרית באושוויץ יכול לעסוק בשני הקצוות המנוגדים של הקשת החומרית במחנה. בצד אחד של הספקטרום ניצב חקר תרבות הֶקְסֶר שאפיין את חייהם של מרבית האסירים, וכמעט של כל האסירים היהודים. מפאת הצמצום והדוחק הקיומי, מחקר שכזה עוסק באובייקטים מינימליים ובפרקטיקות אישיות, זוגיות וקבוצתיות שבהיעדר חומר, היו יכולות להוביל לחיסכון או לתועלת מזערית (כגון שימוש בשאריות סלק כשפתון להקניית מראה חיזוני "חיוני", הסלקה של חפצים בתוך "כיסים" מלאכותיים כדי להימנע מביקורות של ה-SS, ושיתוף פעולה בתוך קבוצת אסירים). תחת הקטגוריה של תרבות הֶקְסֶר ניתן לכלול גם את היחסים שבין הדרגים הנמוכים ביותר של הייררכיית האסירים לבין האסירים הרגילים. דרך תיאורים של אסירים לשעבר אנחנו יכולים לשחזר את תמונת עולמם ואת שגרת יומם בזמן שהיו במחנה. הנרטיב כולל במובלע או בגלוי מידע על שגרת הקיום ועל החפצים ששירתו בה. עדויות הניצולים ממחישות את ערכם של חפצים מינימליים (העשויים להיראות עלובים בעינינו) ואת אופן השימוש בחפצים אלו במסגרת חיי היומיום במחנה. הניסיון לשרוד חייב תשומת

לב לפרטים הקטנים ביותר. קוראיו של פרימו לוי יודעים כי באושוויץ התקיים שוק שחור, ושבעות הערב היו אסירים שהציעו סיוע לטיפול בפצעי הרגילים תמורת תשלום ועוד. ואולם, גם בתוך סיטואציה שהתאפיינה במחסור כללי הצטבר "עודף יחסי" בנקודות מסוימות. מטבעו, עודף זה לא היה זמין לכלל, וגם מי שנהנו ממנו הוגבלו מבחינת הנגישות אליו, כוחם לנצלו, ובהתאם לנסיבות משתנות אחרות. על אף תנאי הֶקְסֶר הקיצוניים שבמחנה, באושוויץ-בירקנאו היו גם כמה מחסנים מלאי כל טוב, שהגישה אליהם הוגבלה לאסירים שעבדו במקום ולשעות עבודתם. החשוב מבין מחסנים אלו לכלכלת המחנה היה מתחם "קנדה" (Canada), ששם מוינו ונשמרו מיטלטלי היהודים שנרצחו בגז. כאשר מתמקדים בתרבות החומרית של מי שנהנו מהעודף היחסי שהיה קיים במובלעות קטנות בצמרת המחנה, שחלקו המכריע הגיע מרכוש הקורבנות היהודים שנרצחו במקום, מתקבלת תמונה השונה מהדימוי הרווח לגבי המחנה. מדיניות ה"הפרד ומשול" שהנהיגו הנאצים ו"פוליטיקת החצר" של הייררכיית האסירים אפשרו ל-SS שליטה בפועל בחיי המחנה תוך מעורבות מינימלית. כדי לזכות בשיתוף הפעולה של האסירים, הופעלה שיטת פרמיות שנועדה לחזק את "העובדים הטובים", ובמסגרתה ניתנו הקלות חומריות בצורה של מזון, ציוד או היתר לפעילות מסוימת (כמו, למשל, ביקור בבית-הבושת במחנה, שאליו נאסרה כניסה של אסירים יהודים מטעמי גזע). מעבר לכך, שלטונות המחנה התייחסו באמביוולנטיות לתרבות ה"קומבינה", שכונתה "אורגניזציה" ("organizacje") של האסירים בעלי התפקידים. להבדיל מגנבת מזון מאסיר אחר, גנבה מרשות הכלל היוותה עברה אם בוצעה בידי מי שהופקדו על שמירתו, אך כאשר היא בוצעה באופן שלא ניתן להוכחה – למשל, מתוך הכבודה של רכבות היהודים הנכנסות לפני רישום הציוד – היחס הרשמי היה סלחני ואף זכה להערכה מסוימת כ"תושייה".

מבחינה ממסדית זכו הקאפואים (האסירים הממונים מטעם שלטונות המחנה) ובעלי תפקידים אחרים להטבות חומריות שהפכו את חייהם במחנה לדומים יותר לחיים רגילים. לצד תזונה מספקת והעדר עבודות פרך, אסירים אלו אף קיבלו היתר להאריך את שערם, ולפי עדויות רבות אף לבשו מדי אסיר שהותאמו למידות גופם בידי החייטים במחנה. כפי שהסבירו הימלר (Himmler) וגם הס, ה-SS ביסס את שלטונו במחנה על יצירת בידול בין קבוצות של אסירים, הן מבחינה אופקית (על בסיס מדינת מוצא, שיוך גזעי וסיבת מאסר) והן מבחינה אנכית (מעמד, תפקיד וכוח במחנה). בנואם שנשא בפני קציני SS בשנת 1944 הסביר הימלר את הכוח המניע בבידול המעמדי: מהרגע שאסיר מתמנה לתפקיד הקאפו הוא לא ישן יחד עם האסירים האחרים; ומהרגע שבו סר חנו והוא מאבד את התפקיד, הוא שב מיד אל השורות, בידיעה כי במהלך אותו הלילה הוא

אסירים מורידים פריטי רכוש מוחרמים ממשאית במתחם "קנדה" שבאשוויץ, שנת 1944

המחנה" או האחראים על סדנאות הייצור (שאת תוצרתן לקחו אנשי ה-SS בשביל בתייהם הפרטיים בעיר הסמוכה למחנה) – נהנו מרמת חיים שלא נפלה מזו של שומריהם. נושאי תפקידים אלו אף עמדו ביחסים קרובים עם שלטונות המחנה, וראו את עצמם כהמשך של השרשרת הפיקודית, או כפי האסירים "היד הארוכה של ה-SS".

בשנת 1967, בשיח בין ניצולים פולנים בעניין האסירים נושאי התפקידים, טען תדאוש הולוי (Holuj), סופר ופוליטיקאי פולני שנכלא במחנה, ומשנת 1965 ועד למותו בשנת 1985 כיהן כמוזכ"ל "הוועד הבינלאומי של אושוויץ" (Auschwitz International Committee) כי יש להתייחס למצב ששרר באשוויץ באותם מונחים של התחרות המאפיינת את חיי החברה ה"רגילים" באשר למשרות ולכוח. לדידו, ההבדל העיקרי הוא של מידה – באשוויץ התחרות הייתה קיצונית וחשופה יותר – ולא של סוג (ראו **מחברות אושוויץ: טקסטים מתוך כתב העת הפולני "סקירה רפואית"** [Die Auschwitz-Hefte : Texte] ברשימה לקריאה נוספת). התחרות הזו התקיימה על רקע תנאי החוסר הקיצוני במחנה, ושאבה את מצבורי המזון ורכוש הזמינים לה אל תוך ידיהם של החזקים. ההטרונגניות של הקבוצות השונות במערכת המחנות של אושוויץ-בירקנאו – שמלבד אסירים כללה גם שבויי מלחמה, עובדים אזרחיים ועובדי כפייה – אפשרה פריחה של סחר ועסקים שחורים. בעוד מרבית האסירים עסקו בניסיון להציל את עצמם,

ימצא את מותו בידי אלה שהיו כפופים לו קודם. ואולם כל עוד לא נס לחו בעיני השלטונות, כך הימלר, זכאי הקאפו גם להנחות מסוימות. מדיניות היד החופשית תאמה את עקרון עליונות המנהיג (Führerprinzip) שהונהג בכל מנגנון שלטוני נאצי, והעבירה באופן מפתיע כוח לאסירים על רקע אתר ההוצאה להורג ההמוני הגדול בהיסטוריה. מכיוון שקורבנות "הפתרון הסופי" הביאו אתם את מיטב רכושם הנייד – ובכלל זה מזון, בגדים, תכשיטים וכסף מזומן – הצטברו בנקודות הקיצון (קרי: מחנות ההשמדה) חפצי ערך רבים. החומר הזה "זלג" לתוך המחנה בכמה צורות: חלקו הועבר לשימוש אוכלוסיית האסירים באופן יזום (למשל הקצאת בגדים של היהודים שהומתו בגו במקום "מדי אסיר" שהיו חסרים במלאי), חלקו כתוצאה מ"אורגניזציה" חצי-אסורה, וחלקו כתוצאה מיחסים אסורים בין אסירי המחנה לשומרים.

על-פי תקנות המחנה, הרכוש השדוד היה שייך לרייך הגרמני, אך לאסירים הוא היווה אמצעי לשרוד, ובעבור השומרים וקציני המחנה – אפשרות להתעשרות מהירה בזמן מלחמה. כך התפתח שיתוף פעולה בלתי-שוויוני בין צוות המחנה לכלואים בו, וידם של האסירים הייתה על התחנתונה. פעילותם חשפה אותם לעונשים כבדים, ובכלל זה למוות, כתוצאה מהידע שצברו על שותפיהם. ובכל זאת, מצבור החפצים שבמחסני "קנדה" היה אחד המקורות העיקריים לכלכלת האסירים במחנה. בקצה השני של הסקאלה, האסירים בדרגים הגבוהים ביותר – למשל, "זקן

האפשרות להתעשר, או לפחות להרוויח, בזמן מלחמה ואל מול עתיד לא ברור דיברה אל האסירים בדרגים הגבוהים ואל אנשי ה-SS.

זהו הרקע לתיאורי השחיתות המפליגים שניתן למצוא בספרות הניצולים. בנדיקט קאוטסקי (Kautsky), אסיר אוסטרי ממוצא יהודי, שנכלא בבוכנוולד למשך כמעט חמש שנים כיהודי, ובאשוויץ למשך שנתיים כארי, טען שלא ניתן היה להשוות בין ממדי העסקאות השחורות בשני המחנות. לדבריו, השחיתות באשוויץ החלה במטבח, שם נגנבו חלקי המזון הטובים ביותר – השומנים, הסוכרים והבשר – והוחלפו תמורת סיגריות ואלכוהול. במציאות המורכבת של המחנה כמעט כל דבר הוצע למכירה. אלו פרטים הידועים לנו גם מתוך סיפורת הניצולים: למשל, **בהזהו אדם?** מסביר פרימו לוי כיצד האסירים החדשים שוכנעו בידי הוותיקים למכור את שיני הזהב שלהם במחיר לא הוגן. לפי עדויות של אסירים לשעבר, דוגמת אריך קולקה (Kulka), ניצול צ'כי שעלה לארץ והפך לסופר ולהיסטוריון, יחידת המחסנים ב"קנדה" התנהלה באווירה של "בזאר" וניתן היה למצוא שם פריטי לבוש ממש, בשמים איכותיים (שלפי עדותו של יהודה בקון, ניצול צ'כי שעלה לארץ והתפרסם כצייר, שימשו את אסירי הזונדרקומנדו כפתיליות בישול), סבון, פרוות, נעליים, מצתים, סכינים וגם כסף זר ויהלומים.

הפער העצום בין אסירי המחנה הפשוטים לאסירים הבכירים, וההבדלים בין תנאי המחיה של הראשונים, שהיו למעשה תנאי מיתה, לבין "אורח החיים" של האחרונים, עולים כמעט בכל ספר זיכרונות או עדות. באופן טבעי, השינויים בתנאי הקיום החומריים של המחברים-עדים בזמן המלחמה ובזמן תקופת מאסרם באשוויץ הם נושא מרכזי בעבורם. ייתכן שהם גם היו ערים במידה לא פחותה לתנאי הקיום השונים של מי ששלטו בהם בפועל. מכיוון שכך, יש בידינו חומרים רבים המתארים את התרבות החומרית של "אליטת האסירים", שנהנתה – כפועל יוצא מביצוע "הפתרון הסופי" – מהעודף המקומי, הן יחסית לאסירים הפשוטים ואפילו יחסית למקומות רבים באירופה בזמן המלחמה.

ההון במחנה לא היה חומרי בלבד, אלא גם אנושי: שיטת הסלקציות של ה-SS הביאה להצפת המחנה בבעלי מלאכה מיומנים – ובהם חייטים, סנדלים, נגרים, נגנים, ספָּרים וכן הלאה – ממיטב בירות אירופה. כוח העבודה שלהם שימש לא רק את אנשי ה-SS אלא היה זמין ונגיש גם לאליטת האסירים, שיכלו לשלם להם במזון או בהטבות אחרות, או לכפות עליהם את העבודה בכוח. מפאת שליטתם בהון האנושי והחומרי, חקר התרבות החומרית של מעמד האסירים העליון דומה יותר לחקר התרבות החומרית של האליטה בחברה "רגילה" מאשר לחקר תרבות הֶסְסֶר שאפיינה את חייהם ומותם של האסירים הפשוטים. לא בכדי נקראו הראשונים "אריסטוקרטיה" בניהם של האחרונים.

ללא הבנת השימוש שעשתה האליטה בעודף היחסי שתחת ידה, לא נוכל לדמיין כראוי את המציאות של אסירי המחנה. יהיה זה כמו לכתוב היסטוריה חברתית של מעמד הפועלים מבלי להתייחס לקונטקסט החברתי הרחב יותר, של ניצול מעמד זה בידי מעמדות אחרים – מעמדות שהשתמשו בעמלו כדי להשיג לעצמם רמת קיום חומרית גבוהה לאין ערוך. החיים במחנה לא אפשרו פרטיות, וקבוצת המשרתים הכירה היטב הן את תרבותה והן את תרבות אדוניה. גם אם התרבות החומרית של האליטה איננה מתארת את תרבות האסירים הפשוטים, הרי שהם היו שותפים לה כצופים, כפְּיוֹנים, וכקורבנות. משום כך הייתה לאסירים הפשוטים טביעת עין חדה לפרטי התרבות החומרית של שכבת הנוֹגְשִׁים.

קאוטסקי, מהראשונים שכתבו את ההיסטוריה של מחנות הריכוז וההשמדה, טען כבר בשנת 1946 כי אפשר לנתח את התעסקותם הרְפָּה של האסירים בעלי התפקידים בלבוש במונחים של "אופנה": האסירים הפשוטים לבשו סחבות בלויות, ואילו אסירים בעלי תפקידים אימצו מראה מוקפד (ראו ספרו ברשימה לקריאה נוספת, עמ' 225). לפי ריכרד גלזר (Glazar), אחד האסירים היהודים הבולדדים ששרדו את טרבלינקה, מטרת ההקפדה על הלבוש הייתה להידמות לשומרים, מבלי להראות "גנדרנים". גלזר העיד על עצמו כי היה מתגלח לפחות שבע פעמים ביום, במטרה להראות "רענן". אסירים בעלי תפקידים ביטאו את העודף היחסי שלהם גם בעישון – פעולה שנחשבה לבזבזנית במיוחד שכן סיגריות היו במחנות בבחינת "מטבע עובר לסוחר" שניתן היה להמיר בלחם. אסירים בעלי אמצעים העדיפו מגפיים בסגנון חיל הפרשים הפרוסי. גלזר סיפר כי לרוב היה לבוש במכנסי רכיבה, ז'קט קטיפה, מגפיים חומים, צעיף משי, ושבחודשים הקרים נעזר גם בסוודר; מעבר לכך, בשעות הלילה לבש פיג'מה.

רודולף ורבה (Vrba) מספר על נעליים מעור תנין שבהן זכה כאשר הצטרף לקומנדו של "קנדה", שם הייתה זו "זכות בלתי-כתובה" של חברי הצוות לנעול נעליים משופרות (ראו ספרו ברשימה לקריאה נוספת, עמ' 184). לפי תיאורים אחרים, אסירים ותיקים הצטיידו בכומותות מחויטות שנחבשו על צד הראש (ולא מעל האוזניים כדי להתגונן מהקור, צורת חבישה שהעידה על היות האסיר חדש). אולם מעל לכול, אסירים בעלי תפקידים התהדרו ב"מדי אסיר" שדמו יותר לחליפות. לפי העדויות, אלו נתפרו למידותיהם בידי החייטים במחנה. ורבה מתאר את חברו הטוב, שרל אונגליק (Unglick), כגנדרן שהתהדר בבגדים הטובים במחנה. חליפותיו נתפרו מהחומרים הטובים ביותר בידיהם של חייטים פולנים מומחים, ובמכנסיו תמיד הקפיד שיהיה קפל. פרטים אלו – חשיבות התפירה לפי מידה, מחומרים איכותיים, והקפדה על קפל במכנס – חוזרים בעדויות רבות. על-פי-רוב, העדויות אינן ניטרליות, והן מקשרות בין

חיילי SS עורכים סלקציה ברציף הרכבת בבירקנאו, מאי 1944. בחזית מצד ימין, אסיר לבוש בחליפת "שלושה חלקים" מחויטת שנתפרה ממדי אסיר רגילים.

קריאה מחדשת בנושא חברת האסירים באושוויץ ונקודת המבט הישראלית

איזו תועלת עשויה לצמוח מההתייחסות לחליפות המחויטות של חלק מהאסירים באושוויץ ולדין בתנאים של חיי האסירים דווקא במונחים של תרבות חומרית ואפילו של אופנה? ראשית, נקודת מבט זו מפנה את תשומת הלב המחקרית להבדלים הפיזיים בתנאי הקיום בין קבוצות שונות של אסירים. עוד בשנת 2000 טענה חוקרת מחנות הריכוז קרין אורת (Orth) שקיים קושי אפיסטמולוגי בחקר "חברת האסירים" במחנות הריכוז: העובדה שהתיאורים המפורטים של קרבות השליטה בין האסירים ה"ירוקים" הפליליים לאסירים ה"אדומים" הפוליטיים נכתבו רובם ככולם בידי האחרונים, שזכו אחרי המלחמה לכתוב את ההיסטוריה הרשמית של חברת האסירים. ואמנם, שתיקת האסירים ה"ירוקים" והאסירים ה"שחורים" (אלה שתויגו כ"אסוציאליים" [Asozial]) היא נושא שיש לחקרו לעומק. הדגשת ההבדלים בין אסירים מקבוצות שונות שוברת את ההתייחסות לאסירים כמקשה אחת, כלומר את הגישה המניחה בצורה מובלעת כי האסירים נעדרו יכולת לפעול באופן עצמי. ניתן להשתמש באופנה כסמן המאפשר לנו לעקוב אחר התנהלותן היומיומית של קבוצות שונות בתוך המחנה. אופן פעולתן – מהיכן וכיצד הגיעו אל חומרי הגלם, וכיצד העדיפו לצרוך אותו – חושף את יחסי הכוחות בתוך חברת האסירים.

הבגדים המוקפדים לפני הבריאות של האסירים שלבשו אותם ולהתנהלותם במחנה – בין תנאי הקיום שלהם (על חדריהם המקושטים, ארוחות הערב שלהם, מסיבות ימי ההולדת שערכו) להתנהלותם כאליטה ביחס לאסירים האחרים ובעיני שלטונות המחנה.

דיווחי האסירים מעידים על הבדלים בין אופנת האסירים הפוליטיים (ה"אדומים") – שהתאפיינה ב"נזירות" מסוימת (למשל: הימנעות מבישול מזון ראוותני) – לבין אופנת האסירים שקוטלגו על-ידי ה-SS כ"פושעים מקצועיים" (ה"ירוקים"). על האחרונים כתב ניצול המחנה רוברט וייץ בשנת 1947 כי הם "גאים מאוד בחליפותיהם המפוספסות, שנתפרו לפי מידה; הם קוראים לספר שיעשה להם עיסוי פנים, ולאחריו ישים או דה קולון ומטלית חמה" (Robert Waitz, "Auschwitz III: Monowitz", *De l'Université aux Camps de Concentration: Témoignages Strasbourgeois*, 1947, p. 479). גם הרמן לנגביין, שמילא תפקיד חשוב בהנהגה ה"אדומה", הדגיש את חשיבותה של חליפת אסירים מחויטת באושוויץ: "כשהסתובבתי במחנה [...] הייתי חסין יחסית מהתקפות גחמניות אפילו של הפונקציונרים האגרסיביים ביותר, אלו שכל אסיר אחר, שלא בלט מתוך ההמון, היה צריך להישמר מהם. באושוויץ, חליפה שנתפרה לפי מידה יכלה להציל חיים" (Hermann Langbein, *People in Auschwitz*, Trans. by Harry Zohn, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2004, p. 71 [1995]).

שנית, התייחסות לתנאי הקיום החומריים של היומיום דורשת שימוש בזיכרונותיהם ובעדויותיהם של האסירים. עמדתה של אורת שהוזכרה לעיל איננה לוקחת בחשבון את תרומת עדויותיהם של האסירים היהודים, אם משום שעל-פי-רוב לא זכו למשרות רמות בניהול המחנה, ואם משום שהמחקר הגרמני נוטה לייחס לזיכרונות של אסירים יהודים ממד של סבל טרגי שהוא ביסודו א־היסטורי (בדומה לעמדתו המפורסמת של ההיסטוריון מרטין ברושאט [Broszat] בחליפת המכתבים שלו עם שאול פרידלנדר משנת 1987). ואולי פשוט משום שלכל לאום יש את הניצולים שלו. ואולם, בתיאור התרבות החומרית של המחנה עדויותיהם של האסירים היהודים אינן "עוד עדויות", אלא נקודת מבט חיונית. שכבת האסירים הנמוכה ביותר מציעה נקודת מבט חיצונית כלפי ה"אריסטוקרטיה" של המחנה, עם טביעת עין לפרטים; עם זאת, בזכות האוריינות הגבוהה של קבוצת אסירים זו, יחד עם תרבות הזיכרון האישית והקולקטיבית, היא גם מהותית להבנת מלחמת הקיום במחנה ברמתה הקשה ביותר – "תרבות הפְּסָר".

לבסוף, חקר התרבות החומרית של האסירים במחנות הריכוז וההשמדה הוא חקר חברה בתנאים קיצוניים. מבחינה זו, המקרה הפרטי מעורר שאלות שיכולות לאתגר את מה שלכאורה ידוע לנו לגבי הכלל. בעבור היסטוריונים חברתיים וחוקרי תרבות זוהי הזדמנות לבחון תזות כלליות בתנאי קיצון. אולם מה שאנחנו למדים מתוך עולם המחנה רלוונטי גם להיסטוריה התרבותית שמחוץ לגבולות אושוויץ. למשל, הקשר – כפי שהוא בא לידי ביטוי באושוויץ – בין אופנה, כוח וכוחנות. עדויות רבות מצביעות על הקשר בין אופנת האסירים לצורת הלבוש של ה-SS, ואין לשלול את האפשרות שאופן ההתנהלות של שתי הקבוצות (ה-SS והאליטה של האסירים) היה בחלקו גם הגשמה של פנטזיה ארכאית על עושר, כזו שלא הייתה יכולה להתגשם בשנות השפל הכלכלי שהובילו למלחמה. בכך חקר החברה באושוויץ עשוי להבהיר רבדים אפלים המודחקים בחברה הנורמטיבית ה"מהוגנת".

המחקר הישראלי ממוקם היטב כדי לקדם את שלוש הנקודות שהוזכרו לעיל. מבחינה מסוימת, חקר התרבות החומרית של האסירים באושוויץ-בירקנאו הוא בבחינת רובד שאליו רק הוא יוכל לגשת: מרבית האסירים שם היו יהודים; תרבותם החומרית נגישה בעיקר דרך זיכרונותיהם (המחייבים כאמור לעיל גם ממד פרשני); ומאז שנות ה-90 הפך אושוויץ-בירקנאו לאיקונה של השואה, זאת עקב הרצון לראות בכל האסירים קורבנות במידה שווה. בשל כך, אם המחקר הישראלי לא ייקח סוגיה מחקרית זאת על עצמו, סביר להניח שלא תהיה קבוצה אחרת שתבקש לעשות זאת במקומה (ואם כן, זה בוודאי לא ייעשה באותה צורה). מאז סיום המלחמה נאספו מעל 100 אלף עדויות, אולם עד היום נותרו עדויות אלו עניין של היסטוריה שבעל-פה דווקא, על

אף שחומר זה מתאים ביותר לחקר ההיסטוריה התרבותית. אין רצח עם שהותיר עדויות כה רבות מדרגת קרבה כה גדולה לאירועים. בחלוף שלושה דורות, אולי הגיעה השעה להיעזר בעדויות הניצולים כדי לכתוב היסטוריה תרבותית של חיי היומיום בשואה ובאושוויץ.

לקריאה נוספת:

ראול הילברג, **חורבן יהודי אירופה**, ערכו דוד בנקיר ובלה גוטרמן, תרגמה איה ברזר, ירושלים: יד ושם, 2012 [1961].

פרימו לוי, **הזהו אדם**, תרגם יצחק גרטי, תל אביב: עם עובד, 1989.

פרימו לוי, **השוקעים והניצולים**, תרגמה מרים שוסטרמן-פדובאנו, תל אביב: עם עובד, 1991.

ז'ק סטרומזה, **נבחרת בחיים: מסלונקי לירושלים דרך אושוויץ ופריס**, תל אביב: המכון לחקר יהדות סלונקי, 1995.

אסתר פרבשטיין, **בסתר רעם: הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה**, ירושלים: מוסד הרב קוק, 2002.

אוטו דב קולקה, **נופים ממטרופולין המוות**, תל-אביב: משכל, 2013.

Noah Benninga, "Anecdote as Method, or: Holocaust Testimonies as Sources for a Cultural History of the Holocaust", *Kwartalnik Historii Żydów – Jewish History Quarterly*, 246:2 (2013), 414–432.

Martin Broszat and Saul Friedländer, "A Controversy about the Historicization of National Socialism", *New German Critique* 44 (1988), 85–126.

Eugeniusz Brzezicki, Adolf Gawalewicz, Tadeusz Holuj, Antoni Kepinski, Stanisław Klodzinski, and Władysław Wolter, "Die Funktionshäftlinge in den Nazi-Konzentrationslagern: eine Diskussion", in: Jochen August (ed.), *Die Auschwitz-Hefte: Texte der polnischen Zeitschrift Przegląd Lekarski*, vol. 1, Hamburg: Rogner & Bernhard, 1987, 231–239.

Benedikt Kautsky, *The Devils and the Damned*, Trans. by Kenneth Case, London: Digit Books, 1960 [1946].

Karin Orth, "Gab es ein Lagergesellschaft? 'Kriminelle' und politische Häftlinge in Konzentrationslager," in: Norbert Frei, Sybille Steinbacher and Bernd Wagner (eds.), *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit*, vol. 4, München: K.G. Saur, 2000, 109–133.

Falk Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft: Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*, Hamburg: Hoffmann und Campe, 1978.

Rudolf Vrba, *I Escaped from Auschwitz*, London: Robson Books, 2006 (originally published as *I Cannot Forgive*, with Alan Bestic, 1964).

מקורות האיורים:

תמונות בעמודים 117, 122, 124: יד ושם – רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

תמונה בעמוד 119: אסאפ קריאייטיב / Mark Pink / Alamy Stock Photo